

ԷՄ. ՊԻՎԱԶՅԱՆ

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԻ և ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՔԵՐԻ
ԱՌՆԶԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մխիթար Գոշի և Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքերը հին հայ իրավունքի պատմության, և ընդհանրապես հայ դպրության, ամենախոշոր հուշարձաններից են, հուշարձաններ, որոնց միջոցով կարելի է պարզել մի ամբողջ ժամանակաշրջանի պատկերը՝ սոցիալ-տնտեսական, բաղադրական ու բաղմամբով այլ տեսակետներից:

Սակայն այս նպատակով Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագիրքը ուսումնասիրելիս, նախ պետք է պարզել բանասիրական մի հարց՝ նրա և Մխիթարի Դատաստանագրքի առնչակցության հարցը: Հետաքրքիր հարցեր են ինքնըստինքյան, թե ինչ չափով և ինչպես է օգտագործել Սմբատը Մխիթարի Դատաստանագիրքը, ինչ գաղափարաբանությամբ, ինչ որակային տարբերություն ունի նրա Դատաստանագիրքը Մխիթարի Դատաստանագրքից, եղել է վերջինս գործող օրենսգիրք, թե ոչ, և այլն:

Սույն հոդվածում, սակայն, մեզ զբաղեցնողը այդ բոլոր հարցերը չեն, որոնց լուծման համար երկար ժամանակ ու աշխատանք է պետք, այլ երկու դատաստանագրքերի անմիջական կապի, առնչակցության հարցը, այսինքն՝ այն հարցը, թե Սմբատին ծանոթ եղե՞լ է, նա ձեռքի տակ ունեցե՞լ է Մխիթարի Դատաստանագիրքը, օգտագործե՞լ է այն, փոխադրե՞լ է, թե թարգմանել, թե նրա օրենսգիրքը բոլորովին անկախ է և ոչնչով չի առնչվում Գոշի Դատաստանագրքին:

Երկու դատաստանագրքերի առնչակցության փաստը հավաստել են դրանցով զբաղվող մեր բանասերները, պատմաբաններն ու իրավաբանության պատմության մասնագետները՝ Ալիշանը, Բաստամյանը, Հովնանյանը, Կարստը, Ղլտճյանը, Աբեղյանը, Սամուելյանը և ուրիշներ: Սակայն վերջերս պատմ. գիտ. թեկնածու Ա. Գալստյանը, որ հրատարակել է Սմբատի Դատաստանագրքի բնագիրը՝ նրա իր կատարած ուսերին թարգմանությամբ հանդերձ, գրքի առաջաբանում, հակադրվելով վերոհիշյալ գիտնականներին, այն կարծիքն է հայտնում, որ իբր թե Սմբատ Սպարապետը իր Դատաստանագիրքը կազմելիս չի օգտվել Գոշից, անգամ իր ձեռքի տակ չի ունեցել և ծանոթ չի եղել նրան¹:

¹ Տե՛ս Տմբատ Տարապետ, Судебник. Составление текста, перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А. Г. Галстяна, Ереван, 1958, էջ XX և հտ., 198 և հտ., ինչպես նաև Ա. Գալստյան, «Սմբատ Գունդուարիի «Դատաստանագրքի» մասին», Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հաս. գիտ. բաժանմունքի «Տեղեկագիր», 1952, № 2, էջ 94 և հտ.:

Ա. Գալստյանը իր կարծիքը հիմնականում փորձում է ապացուցել հենվելով երկու դատաստանագրքերի տարբերությունների վրա, իսկ նմանությունները բացառում է այն հանգամանքով, «որ ինչպես Սմբատը, այնպես էլ Գոշը իրենց օգտագործած նյութերը վերցրել են միևնույն աղբյուրներից»¹, մեկը մյուսից անկախ:

Տեսնենք այժմ իրավացի՞ է արդյոք Ա. Գալստյանը առաջ քաշելով այսպիսի նորալուր տեսակետ:

Հայտնի է, որ Գոշը իր Դատաստանագիրքը հորինել է գրավոր և բանավոր աղբյուրների հիման վրա: Գոշի հրատարակիչ Վ. Բաստամյանցը մանրակրկիտ կերպով հետազոտել է և ցույց տվել ու տողատակում նշել յուրաքանչյուր հոդվածի, նույնիսկ յուրաքանչյուր հատվածի, յուրաքանչյուր արտահայտության ու բառի աղբյուրը կամ աղբյուրները, եթե այդպիսիք եղել են: Այն բոլոր հոդվածները ամբողջությամբ կամ հատվածները, որոնք գրավոր աղբյուր չունեն, ինչպես և կանոնագրքերից, Մովսիսական օրենքներից և այլ աղբյուրներից քաղած օրենքների Գոշի մեկնաբանությունները Բաստամյանցը առել է շակերտների մեջ, այդպիսով պարզ դարձնելով գրավոր աղբյուր ունեցող և չունեցող մասերը: Դրանից պարզվում է, որ Գոշի բազմաթիվ հոդվածներ չունեն գրավոր աղբյուրներ, ստեղծված են սովորութական իրավունքի հիման վրա և կամ իր կողմից են հորինված:

Ցույց տալ դրանցից մի քանիսի առկայությունը Սմբատի Դատաստանագրքում՝ բավական է, որ գրեթե ապացուցված համարենք Սմբատի առնչությունը Գոշից: Ուստի տեսնենք, թե Գոշի այդ հոդվածներից կան արդյոք Սմբատի մոտ:

Ամենամակերեսային համեմատությունն իսկ ցույց է տալիս, որ Սմբատի մոտ առկա են Գոշի այդ հոդվածներից շատ շատերը: Բերենք դրանցից մեկը:

ՃԻԵ. ՅԱՂԱԿՍ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱՅ ՎԱՐՁԿԱՆԱՅ ՎՆԱՍՈՂԱՅ ԶԳՈՐԾԻՍ

«Վարձկանք որք տերանց գործեօք վարին, որպէս երկրագործք, ի վնասելն զգործիս. ըստ սովորութեան՝ անպարտք են. իսկ յիւրեանց ի գործսն վնասելով՝ վճար լիցի տերանցն: Իսկ ինքեանց գործեօք վարելով, որպէս հնձողք, ինքեանց վնասն լիցի. իսկ եթէ զտեառն ի վարձու առցէ և ըստ սովորութեան վնասիցի տեառն լիցի: Այլ թէ յանօթ ի տեառնէ առնուցու և վնասիցէ, վճար լիցի: Եւ չարակամութեամբ վնասելով՝ վճար լիցի» (Մխ. Գոշ, Դատաստանագիրք, էջ 437):

Ահա և այդ հոդվածի Սմբատի փոխադրությունը:

ՃԶ. ՎԱՍՆ ՎԱՐՁԿԱՆԱՅ

Եւ վարձկան, որ յունէ տիրոջն ի բանն սարված կոտրէ, շտայ վճար. ապա թէ իր կամաւք վնասէ՝ նա վճարէ:

Բայց այն վարձվորն, որի իր սարվծովն գայ՝ վարձ առնու և բանի՝ նա շտայ վճար ունէ տէրն:

Եւ թէ զտիրոջն յիւր բանն կոտրէ՝ նա շտայ վճար: Բայց թէ առանց տիրոջն հրամանաց առնու և վնասէ նա վճարէ:

¹ Смбат Спарамет, Судебник, էջ 199:

Եւ ի վերայ այսր ամենայնի կու հրամայէ արէնքս, որ զինչ հեճկով եւ կամար վասն շարութեան վնասէ, նա վճարէ՝ յիր քսակէն: (Смбат, Судебник, էջ 148):

Այս երկու հոգվածների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ սրանք ըստ բովանդակության նույնն են, և քանի որ Գոշի մոտ այն շունի գրավոր աղբյուր, որից Սմբատը առանց Գոշի միջնորդության կարողանար օգտվել, ուստի մնում է ենթադրել, որ Սմբատի աղբյուրը Գոշն է: Ուշադրության արժանի է Սմբատի մոտ հատկապես վերջին նախադասությունը, որ Գոշի հոգվածի «Եւ շարակամութեամբ վնասելով՝ վճար լիցի» նախադասության փոխադրությունն է, ըստ որում «կու հրամայէ արէնքս» բառերով Սմբատը, մեր կարծիքով, ակնարկում է Գոշի օրենքը:

Վերցնենք փոխադրությունը ցույց տվող մի ավելի ցայտուն օրինակ.

**ՅԱՂԱԳՍ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱՅ ԱՅԳԵԳՈՐԾԱՅ ԸՆԿԵՐԱԻՈՐ ՄԱՍՆԱԻՈՐԱՅ
ՀԱՐԱԿՇԱՅ ԵՒ ՎԱՐՁԱՆԱՅ**

Յաղագս այգեգործաց եւ այլոցդ ճշգրտել զօրինակն ոչ կարեմ յաղագս գանազան սովորութեանց գաւառաց եւ աշխարհաց. բայց սակաւ ինչ նշանակ տացում իրաւանց, զի ըստ սովորութեան վճիճն ԱՅՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ԱՌ ՆՈՍԱԿԱՅՑԷ: Արդ՝ մի՛ որ անիրաւութեամբ զրկանս ինչ գործիցէ, այլ իրաւամբք զբաժանումն արասցէ ընդ ընկերին: Իսկ գող գտեալ ոք ի նոսա, կըրկի ն տուգանեացի եւ ոչ շորեքկին ըստ օրինացն, զի յիւր վաստակս քնեւ ոչ յօտարին անիրաւէ. եւ յաղագս այնորիկ իրաւացի կարծեմ զնեռելն: ԻՍԿ ՎԱՐՁԱԻՈՐ ՄՇԱԿԱՅՆ ՎԱՐՁ Ի ՅԵՂԱՆԱԿՍ ԱՌԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՆՈՒԱԶՈՒԹԵԱՆ ԴԱՏԻՑԻ. առաւելեալ—ի նուազն լիցի, եւ պակասեալ—յառաւելեալն: Նմանապէս եւ յաղագս տեղեացն լիցի: (Մխ. Գոշ, Դատաստանագիրք, 432—433):

Վերոբերյալը համեմատենք Սմբատի Դատաստանագրքի ՄԱ հոգվածի հետ:

ՎԱՍՆ ԱՅԳԵԱՅ ԵՒ ԱՅԳԵԳՈՐԾԱՅ

Նա քէ եւ սովորութիւնք իւրաքանչիւր երկրի այլ եւ այլ են, բայց մեք զոր կարցաք նշմարեալ յաւիճացն՝ նա այս է. եւ ԹՈՂ ԱՅՍ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ՄՆԱՅ՝ որ չզրկեն զիրար, ապա իրաւասուք ամէն մէկ զիր բաժինն աւանայ սիրով եւ ի հանգիստ:

Եւ կու հրամայէ արէնքս, որ ով զիր ընկերն հարմէ կամ զրկէ՝ նա տուալ առնուն յիրոյն եւ ի նա տան: Եւ զայս դեռ կու ներենք, որ կըրկի մէկ լիցի տուգանքն, վասն այնոր, որ յիւր հաւածն է մեղանքն. թէ ոչ՝ նա այլոցն, որ այլազգ գողութիւն եւ ուժ, որ ի վաստակոց եւ ի հալծնաց ի դուրս լինի՝ նա այնոր վճարն շորս տակ է:

Բայց ու զիրաւունքն պատեհ է ի վերայ տեղոյն արձակութեան եւ նեղութեան այնել:

ՆՈՒՅՆՊԷՍ ԵՒ ԶՄՇԱԿՆՈՅՆ ՎԱՐՁԵՐՆ՝ Ի ՎԵՐԱՅ ՏԱՐՈՅՆ ՍՂՈՒԹԵԱՆ ՈՒ ԼԱԻՈՒԹԵԱՆՆ ԱՅՆԵՆ ԶՆԵՂՆ. զի առանց նեհի, որ պատեհվոր լինի, աշխարհ երբ շինվի... (Смбат, Судебник, էջ 172):

Ինչպէս տեսնում ենք, Սմբատի այս հոգվածի ամբողջովին Գոշից փո-

խաղրություն լինելը ակներև է, իսկ ընդգծված համապատասխան հատվածները բառացի թարգմանություն են:

Այստեղ կարևոր է մի հանգամանք ևս. «տուգանեացի և շորեքկին քստ օրինացն» ասելով, Մխիթար Գոշը ակնարկում է Մովսիսական հետևյալ օրենքը. «Իսկ եթէ գողացի որ զարջառ կամ զոշխար, և սպանցէ կամ վաճառեացէ, հինգ արջառ ընդ արջառոյն տուժեացի. և շորս ոշխար ընդ ոշխարի» (Նլից, ԻԲ, 1): Ուրեմն՝ գողության համար քստ Մովսիսական օրենքի՝ գողացածի բառապատիկով պետք էր տուգանել գողին: Ըստ Գոշի՝ եթե աշխատանքի ընկերներից մեկն է գողը՝ «կրկին» (գողացածի կրկնակի չափով) պետք է տուգանել, քանի որ «յիւշ վաստակսն և ոչ յօտարին անիրաւէ»: Նույնն է նաև Սմբատի մոտ. «կրկին մէն (=միայն) լինի տուգանքն, վասն այնոր, որ յիր հալածն է մեղանքն»:

Հնարավոր է, որ Գոշը և Սմբատը՝ միմյանցից անկախ՝ նույն մեղմացուցիչ հանգամանքը նկատի ունենալով, նույն պատճառաբանությունը տալին գողի պատիժը մեղմացնող իրենց օրենքի հիմնավորման համար: Պարզ չէ միթե, որ Սմբատի մոտ գտնում ենք Գոշի համապատասխան հատվածի թարգմանությունը: Այս օրինակը ցույց է տալիս, որ Սմբատը ոչ միայն ձեռքի տակ ունեցել է Գոշի Դատաստանագիրքը և օգտագործել, այլև ուղղակի փոխադրել՝ թարգմանել է հոգվածը ամբողջությամբ:

Բայց այդպիսի փոխադրություն-թարգմանություն միայն այս հոգվածը չէ: Ահա և մի ուրիշ օրինակ:

Գոշ, II, հոգվ. ԺԶ

«Յորժամ զառաջինն շինիցի գիւղ, չէ՛ հաստատուն բաժանումն հողոյն և ջրին և այլոց այսպիսեաց մինչ բաւական բնակչիք ժողովիցին և ապա բաժանումն հաստատիցի:

Ապա թէ աւերակ շինիցի և չիցէ բազմաժամանակեայ, մինչ զի գիտել իւրաքանչիւր զսահման անդաստանաց և զայլոց, իւրաքանչիւր քստ սահմանի նախնեացն կալցին: Իսկ թէ բազմաժամանակեայ իցէ և անգիտելի, և տէրութեան փոփոխումն եղեալ, նորոգ արասցեն բաժանումն հաւասարադատութեամբ, ճախ եկեղեցւոյն և ապա այլոցն, մասն աւելի տալով որ գլխաւորն իցէ զեղջն վասն հոգալոյ զայլս»:

(Մխ. Գոշ, Դատաստանագիրք, էջ 415)

Սմբատ, հոգվ. ԺԶԶ

«Եթէ որ նոր գեղ շինէ՛ նա չէ պատահ մենակ զհողերն սինաւով բաժնել, ինչուր զայ ամէն մարդ ու լցվի, ու նեղցնեն ի վերայ. եւ ապա յայլոց առնուլ ու այլոց տալ կամ բաժնել:

Բայց թէ աւերակք լինի ու շինվի՛ նա զիր հին ճանչած սինաւոն ոճնայ, եւ կամ նոր դնեն հայնց, որ այլք չզրկվին, ինչվի լցվի, ու երբ լցվի՛ նա ապա զըզորդ սինաւո դնեն.

եւ տան առչե զեկեղեցոյ բաժինն, և ապա զայնոց որք գլուխք լինան այն տեղոյն շինութեան, եւ ապա այլոցն ըզորդ»:

(Տմբատ, Судебник, էջ 151)

Այստեղ մեկը մշուսի թարգմանություն-փոխադրություն լինելը այնքան ակներև է, որ բացատրությունների կարիք չկա: Նման օրինակներ կարելի է տասնյակներով բերել, բայց բավականանա՞նք սրանցով. բերվածն էլ միանգամայն բավական է անվերապահորեն ընդունելու, որ Գոշի այն հոգվածները, որոնք հեղինակի կողմից չեն հորինվել այս կամ այն գրավոր աղբյուրի հիման վրա՝ թարգմանաբար կամ իբրև փոխադրություն գտնվում են Սմբատի Դատաստանագրքում: Այս օրինակները միաժամանակ ցույց են տալիս, որ Սմբատը ոչ թե օգտվում է Գոշից և գրում իր համապատասխան հոգվածները, այլ ուղղակի «փոխում» է Գոշին: Այդ մասին սակայն քիչ հետո:

վոր է, որ այս փոփոխությունն էլ կատարված լինի գրիչների և ոչ Սմբատի ձեռքով¹:

Գոշի Դատաստանագրքի հրատարակիչ Վ. Բաստամյանցը վերոհիշյալ հոդվածներից «Յաղագս դատաստանաց վաճառաց եղանց»-ի մասին նշում է, որ «կրկնություն է նախընթաց ՄԵ հոդվածի»: Այդ նույն կրկնությունը նույնությամբ կա նաև Սմբատի մոտ (տես նրա ՃԼԴ և ՃԼԵ հոդվածները): Իրար հաջորդող հոդվածների կրկնությունը երկու տարբեր հեղինակների մոտ երբեք չի կարելի բացատրել նույնիսկ Երկուսի էլ նույն աղբյուրից օգտվելու հանգամանքով. հեղինակներից մեկն ու մեկը չէր թույլ տա, կվերացնեի կրկնությունը: Այս բոլորին ավելացնենք, որ Մխիթարի այդ երկու (2-րդ մասի ՄԵ և ՄԶ) հոդվածների համար գրավոր աղբյուրներ հայտնաբերված չեն: Մնում է ընդունել, որ Սմբատի մոտ նույն հոդվածի բովանդակության կրկնությունը գալիս է Մխիթար Գոշից, որը է հենց Սմբատի աղբյուրը: Այդ նն ապացուցում նաև վերոհիշյալ հոդվածների մեջ եղած, երբեմն բառացի, հետևյալ նմանություն-նույնությունները:

Ուշադրությամբ կարդալիս Մխիթարի «Յաղագս դատաստանաց մեղուաց ի վաճառս նոցա» և Սմբատի «Վասն մեղուաց վաճառի» հոդվածները, անմիջապես նկատելի է, որ երկրորդը առաջինի թարգմանությունն է. բերենք այդ երկու հոդվածների վերջին նախադասությունները:

Մխ. Գոշ (էջ 368)

Սմբատ (էջ 124)

«Ի կերակրոյ մեռեալն և յամին անպտուղ եղեալն գնողին լիցի»:

«Թէ ի կերակրոյն կամ ի տարոյն պեղծութեանէ անցնի՝ նա գնաւոյն է»:

Մխիթարի «Յաղագս դատաստանաց վաճառաց ամանաց» (2-րդ մաս, ՄԹ) և Սմբատի «Վասն որ կարաս ծախէ կամ այլազգ անօթ» (ՃԼԹ) հոդվածները համեմատելիս ևս չի կարելի կասկածել, որ Սմբատը թարգմանել է Գոշին: Ավելորդ չենք համարում դուգահեռաբար բերել երկու հոդվածները ամբողջությամբ:

Մխ. Գոշ

Սմբատ

«Եւ կարաս վաճառեալ և գնեալ հաստատիցի յորժամ լցեալ՝ ողջ դարկեալն պահիցէ գինի յամին»:

Ով աման կամ անաւթ ինչ վաճառէ—գկարասն յառաջ կու գրենք— որ թէ ի նոյն տարին որ գնեց՝ գիր գինին տմբողջ պահէ՝ նա լեալ է բարի:

Ապա թէ կարծիք բեկման ի թրծմանէ իցէ և զգինին կորուսցէ, միմիայն զկարասն գործադն առցէ, այլ և զկէս վնասոսն տուգանեացի:

Ապա թէ ոչ, նա թէ ընդ վատ լինելոյ կամ վատ թրծելոյ փթրի՝ նա վճարէ ծախաւն զկարասի գինն և զգինոյն կէսն:

¹ Հաջորդականության համապատասխանության համար հմտ. նաև՝

Սմբատ	Մխիթար, II	Սմբատ	Մխիթար, I
Գ (3)	Ժ (10)	ԼԵ (37)	ՃԱ (101)
Դ (4)	ԺԱ (11)	ԼԸ (38)	ՃԲ (102)
Ե (5)	ԺԲ (12)	ԼԹ (39)	ՃԳ (103)
Զ (6)	ԺԳ (13)	Խ (40)	ՃԴ (104)
Է (7)	ԺԴ (14)	ԽԱ (41)	ՃԵ (105)
		ԽԲ (42)	ՃԶ (106)
		ԽԳ (43)	ՃԷ (107)

և շատ ուրիշ այլ խմբեր:

Ապա թէ անկարծիս ի բեկմանէ իցէ և ի թա-
ղեցն եղև կարծիսն, անտուգանք լիցի վաճա-
ռողն. այլ եթէ յայդմանէ երկբայեսցի, դա-
մանն միայն վաճառողն տուգանեսցի:

Այդ ըստ այդմ լիցին և ի փորոնս, և ի
մեծամեծս:

(Դատաստանագիրք, էջ 368—369):

Ապա աղէկ պիտի իմանալ՝ որ դրուտ ի
վատ թրծելոյ լինայ պատճառն, և ոչ ի դի-
պելոյ կամ յայլ իրաց. թէ ոչ դամանն մէն
(=միայն) վճարե, նա հերիք է:

Եւ այսով երթայ իրավունքս ի յամէն ազգ
աման՝ զինչ ու լինի:

(Судебник, էջ 124):

Այս համեմատությունը պարզում է, որ Սմբատը թարգմանել է Գոշի
հոդվածը՝ տեղ-տեղ խրթին ոճը պարզեցնելով միայն:

Վերահիշյալ հոդվածների կապակցությամբ նշենք հետևյալը ևս, որ վերջ-
նականապես ապացուցում է, թե Սմբատը թարգմանել-փոխադրել է Գոշին:
Մխիթարը «Յաղազս դատաստանաց վաճառողաց և գնողաց տան» հոդվածը
կազմել է Մովսիսական օրենքների հիման վրա, ըստ տրույմ բերում է պարսպա-
վոր քաղաքում եղած տան վաճառքի մասին Ղևտականքի ԻԵ, 29—30-ը տա-
ռացի, ապա ինքը միջամտում մի նախադասությամբ, և նորից տառացի քա-
ղում Ղևտականքի ԻԵ 31-ը:

Բերենք Գոշի աղբյուրը և հոդվածը և Սմբատի թարգմանությունը.

Ղևտականք, ԻԵ, 29, 30

Մխիթար, II, ԾԳ

Սմբատ, ԾԼԲ

Եւ եթէ վաճառեսցէ որ զտուն
բնակութեան ի պարսպաւոր
քաղաքի, եղիցին փրկանք նո-
րա մինչև ի կատարիլ տարւոյն
աւուրցն վաճառի նորա, օրա-
թուի լինիցին փրկանք նորա.
Ապա թէ ոչ փրկիցի՝ մինչև
լնանիցի նորա տարին ողջոյն,
հաստատեսցի տունն՝ որ իցէ ի
պարսպաւոր քաղաքի՝ հաստա-
տութեամբ ստացողին իւրոյ
յազգ իւր՝ և ոչ ելցէ ի թողու-
թեանն:

Եթէ վաճառիցէ որ տուն բը-
նակութեան ի պարսպաւոր քա-
ղաքի, եղիցին փրկանք նորա
մինչև ի կատարել տարւոյ
աւուրցն վաճառի իւրոյ, օրա-
թուի լիցի փրկանք նորա: Ապա
թէ ոչ փրկիցի մինչև լնուցու-
թեանն, որ իցէ պարսպաւոր
քաղաքի հաստատութեամբ ըս-
տացողին իւրոյ յազգս իւր, և
ոչ ելցէ ի թողութեանն:

Եթէ որ մի տուն վաճառէ՝
ծախէ կամ գնէ պարսպաւոր
քաղաքի ընդ ներքնէ՝ նա չի
պոմանն թող լինի իր վճարն.
և թէ չլինի, ու տարի մի չի-
մէ՝ նա կարաւ է տան տէրն
այլվայ աւնուլ զիր տունն և
գնորա՝ զինչ որ առել է՝ նա
դարձցնէ: Ու թէ տանն ծա-
խաւոյն մեռել լինայ ու կամ
գնաւոյն՝ նա որդիքն և ազգն
կարեն դարձցնել հետ տարոյն:

Եւ զվաճառ փաւրամաց քէ
ոմանց ազգատաց վաճառէ
սանմանաւ, վասն ռդորմութեան
դաւճուցանելի է ըստ պայմա-
նին:

Բայց դատաւորն պատեն է,
որ հային ի յայն գնաւոյն, քէ
յաղաատութենէ լինի պատճառն՝
նա ներելով այննն դէպ ի հա-
րուտն:

Իսկ տունք, որք յաւանս
իցեն. որոց պարիսպ ոչ գուցէ
շուրջանակի. ընդ անդս երկրին
համարեսցին. և հանապազ ընդ
փրկանօք լինիցին. և ի թողու-
թեանն ելցեն:

Իսկ տունք որ յաւանս իցեն
որոց պարիսպ ոչ իցէ շուրջա-
նակի, ընդ անդս երկրի համա-
րեսցին և հանապազ ընդ փր-
կանօք լիցին և ի թողութեանն
ելցեն:

Ապա տունն, որ պարսպի
ընդ դրուցէ լինի, նա այնոր
հաշիւն գէղ արտի կամ գետնի
մի է համարած,

Եւ զայս դատաստան այսպէս
առցուք. զի թէպէտ և ամ թո-
ղութեանն ոչ է առ մեզ, սա-
կայն դաման փրկանաց հաստա-
տուն կալցուք պակասելալ յա-
ռաւելութենէ. նմանապէս և զա-
ւուրմն:

ու այնոր ծախելոյ վճարն մե-
նակ լինի, որ ի յայն պոմանն
վճարեն, յոր դնեն: Ու այն որ
ի քաղաքի ներսն է՝ կարէ համ-
բերել տարի մի ու այլ աւելի:

(Судебник, էջ 119—120):

(Դատաստանագիրք, էջ 363—64):

ինչպես տեսնում ենք, Մխիթարը Աստվածաշնչից բաղում է տառացի, իսկ Սմբատը թարգմանում-փոխադրում է. բայց թարգմանում-փոխադրում է Գոշի¹ց, թե՛ Աստվածաշնչից¹:

Եթե բնդունելու լինենք, որ Մխիթարի և Սմբատի այս նմանությունը դալիս է նույն աղբյուրը օգտագործելուց, ինչպես կամենում է բացատրել Ա. Գալստյանը, հապա ինչպե՞ս և ո՞րտեղից Սմբատի տեքստի մեջ ընկավ այն միջարկյալ (ընդգծված) հատվածը, որ Գոշինն է, Աստվածաշնչի օրենքի Գոշի մեկնաբանություն-ավելացումն է: Միանգամայն ու անվիճելիորեն պարզ է, որ Սմբատի աղբյուրը Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքն է, որ նա փոխադրել է Մխիթարին և ոչ թե նրա աղբյուրը: Զե՛ որ Մխիթարի սեփական բառերը չկան Աստվածաշնչում, որտեղից Սմբատը կարողանար բաղել ու փոխադրել Կիրիկյան բարբառի: Այսբանից հետո, բնականաբար, բնավ հիմք չկա կարծելու, որ Սմբատը ձեռքի տակ չի ունեցել Մխիթարի Դատաստանագիրքը:

Մենք տեսանք, որ Սմբատը ոչ միայն Գոշի հոգվածների սկզբում գրված աղբյուրներն է փոխադրում, այլև հենց նրա մեկնաբանություններն ու դատողությունները: Տեքստաբանական համեմատությունները պարզում են մի ավելի հետաքրքիր երևույթ ևս:

Հայտնի է, որ Մխիթարը իր հոգվածների մեծ մասում, եթե նրանք ունեն գրավոր աղբյուր, բերում է նախ իր աղբյուրը բառացի և ապա դնում իր սեփական խորհրդածություններն ու մեկնաբանությունները: Եվ ահա Սմբատը այդ հոգվածները փոխադրել-թարգմանելիս մեծ մասամբ բաց է թողնում աղբյուրները և վերցնում է Գոշի խորհրդածություններն ու մեկնաբանությունները: Սաորև բերենք մեկ օրինակ.

Գոշ

Սմբատ

Եւ եթէ աղքատացի եղբայր չո որ ընդ բեզ իցէ և վաճառիցէ ի կալուածոց իւրոց, և եկեսցէ մերձաւորիշն, որ մերձաւոր իցէ նորա և փրկիցէ զվաճառ եղբօր իւրոյ: Ապա թէ չիցէ ուրուք մերձաւորիշ, և ձեռնհաս իցէ և գտանիցի նմա բաւական փրկանաց իւրոց, և համարիցի զամս վաճառին իւրոյ և հատուցէ կարողն առնն՝ որում վաճառեաց և դարձցի ի կալուածս իւր: Ապա թէ ոչ գտցի ի ձեռին նորա բաւականն առ ի հատուցանելոյ նմա, եղիցի վաճառ նորա այնմ որ ստացան զնա մինչև յամն թողութեան իւրոյ, և ելցէ յամին թողութեան և դարձցի անդրէն ի կալուած իւր:

Ըստ աւետարանին հրամանաց առաւելութիւն ի տեսակէ հրամայեցաւ յամենայնս, նմանապէս և չիբս դատաստանի. և զի ոչ առաւելութեամբ և ոչ հաւասարութեամբ վարիմք, պարտ է մեզ փրկանօք լինել:

¹ Սմբատը, ինչպես վերևում բերված հոգվածից (այդպես էլ շատ ուրիշ հոգվածներից) ղարգվում է, աշխարհաբարի (միջին հայերենի) է թարգմանում Աստվածաշնչի հատվածները, մի բան, որ միջնադարում թույլատրելի չէր: Մեր կարծիքով Սմբատը այդ անում է ոչ գիտակցաբար, քանի որ նա այդ հատվածները թարգմանում է այն ղեպերում, երբ Գոշը չի հայտնում իր աղբյուրը, այսինքն՝ երբ Սմբատը կարծում է, թե գրանք ևս Դատաստանագրքի հեղինակինն են:

Եթէ վասն աղքատութեան ի կալուածոյ վաճառէ, եղիցին փրկանօք յազգատօհմէ իւրմէ մինչև յեթն ամ ըստ օրինացն: Զերն ամն եղաք, բայց առաւելու որքան կար է— արծան է. զի ոչ թողու ազատ ըստ օրինացն, զոր ի դէպ էր թողուլ նման օրինացն ազատս: Իսկ եթէ ոչ կարիցէ փրկել յեթն ամն անտի յառաջ, հաստատիցի վաճառն:

Ապա քէ ըստ այլոյ պատճառի վաճառն իցէ ի նմին ամի հաստատիցի:

(Դատաստանագիրք, 362—363):

Եւ որ հող կամ գետին վաճառէ, թէ վասն տառապելութեան, որ ծախէ զիր գետինն, և գայ իր դրացին և ընկերն և գնէ՝ նա ի պոմաննէ իր համբերելու: Ապա թէ հարուստ է ու զատական՝ նա մենակ պարտի այնել զվրճարն ի ծամ. զի թէ տարին լմնայ, ու շինայ վճարել, նա ի վճարն կարէ առնուլ զիր հողն այլվայ, ու տայ զինչ տւել լինայ ի գնողէն, թէ իր պիտանայ. զի վաճառին վճարն է հանած մանաւանդ այնոց, որ վասն սննկութեան կու ծախեն զիրենց իրքն. զի ինչվի յեօթն տարին կարեն փնդուլ ազգականքն՝ դարձցնել և կամ վճարել, և եօթն լուկ գրեցաք. քե չէ՝ յորդից յորդիք, կամ վճարի գինն թխթով և վկայաւք, կամ դառնայ ծախածն:

Եւ քէ ոչ վասն տառապելութեան, այլ իրք պատճառի լինայ լել վաճառն՝ նա մեկ տարին է պոմանն:

(Судебник, էջ 122—123):

Գոշի սույն հողվածի առաջին հատվածը Մովսիսական օրենքն է (Ղևտականք, ԻԵ, 25—28) բառ առ բառ, իսկ երկրորդ հատվածը հեղինակի մեկնաբանությունները. Սմբատը մի կողմ թողնելով Մխիթարի աղբյուրը, վերաշարադրում է, «փոխում» է նրա մեկնաբանությունները:

Այսպես է վարվել Սմբատը բազմաթիվ դեպքերում. նման երեք հողվածների համեմատություն բերում է Հովնանյանը¹ (Մխ., 1, Խ—Սմբ., 2, Մխ., 2, ԿԸ—Սմբ., ՃԾԷ, Մխ., 2, Ծ—Սմբ., ՃԻԸ, ՃՂ):

Նման պարագաներում խոսք չի կարող լինել երկու հեղինակների միևնույն աղբյուրից օգտվելու մասին: Եթե Սմբատը «փոխում» է, փոխադրում կամ վերաշարադրում է Մխիթարի մեկնաբանությունները, ուրեմն նրա աղբյուրը մեկն է՝ Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը: Առանց այդ Դատաստանագրքին ծանոթ լինելու կամ ձեռքի տակ ունենալու՝ կարելի էր նրա հեղինակի սեփական մեկնաբանությունները, եթե չասեք թարգմանել, գոնե օգտագործել, վերաշարադրել:

Խոսենք նաև Մխիթարի Դատաստանագրքի մի այլ հողվածի՝ Սմբատի փոխադրության մասին:

Գոշը Դատաստանագրքի 2-րդ մասի ՃԺԷ «Յաղագս դատաստանադականայ և կամաւոր սպանութեանց» հողվածում թվարկում է կամավոր ու ակամա սպանությունների դեպքերը որոշակի հաջորդականությամբ, ըստ որում օգտվելով տարբեր դեպքերի համար տարբեր աղբյուրներից. այսպես՝ ակամա սպանությունները թվարկելիս նա հետևյալ հերթականությամբ օգտվում է՝ Մովսիսական օրենքից, Աթանասի ՀԲ կանոնից, Բարսղի Ե կանոնից, Աթանասի ՀԳ կանոնից, Բարսղի ՃԱ կանոնից, Աթանասի Լ կանոնից (նաև Ելից, ԻԱ, 12), Աթանասի ԽԴ կանոնից, Աթանասի ԻԹ կանոնից, Հարց հետևողաց ԺԸ կանոնից:

Սմբատի ՃՂ հողվածում ակամա սպանությունների նույն դեպքերի թվար-

¹ Ղ. Հովնանյան, նշվ. աշխ., էջ 203—209:

կումը նույն հերթականությունն ունի, ինչ որ Գոշի մոտ (նույնը տես նաև կամավոր սպանություններին վերաբերող հոդվածում):

Դժվար է պատկերացնել, թե երկու հեղինակները միմյանցից անկախ օգտվել են միևնույն մի շարք աղբյուրներից՝ տալով ակամա ու կամավոր սպանությունների նույնատեսակ թվարկում, կամ նույն աղբյուրները օգտագործել են նույն հերթականությամբ մեջ ընդ մեջ:

Երկու հեղինակների համապատասխան հոդվածների համեմատությունը (ընդարձակության պատճառով չենք բերում այստեղ) ցույց է տալիս, որ Սմբատը ուղղակի Գոշին է փոխադրում-թարգմանում:

Այդ են հաստատում հետևյալ հանգամանքները.

ա) Մխիթարն է, որ առաջին անգամ խմբավորում է սպանությունները և մի տեսակ դրանց տեսությունը տալիս, սպանությունները բաժանելով երեք խմբի՝ կամա, ակամա և խառն. մինչդեռ նրա օգտագործած աղբյուրներից յուրաքանչյուրը խոսում է սպանություններից որևէ մեկ կոնկրետ դեպքի մասին: Նույն խմբավորումները նույնությամբ գտնում ենք և Սմբատի մոտ, որը ուրիշ ոչ մի աղբյուրում նույնը չէր կարող գտնել, որովհետև, ինչպես ասացինք, այդ խմբավորումներն ու տեսակների բաժանումը Մխիթարինն է:

բ) Հոդվածի վերջում Մխիթարը մեկնաբանություններ է տալիս և սահմանում պատժի տեսակներն ու շափերը. այս վերջին հատվածը՝ տեղ-տեղ բառացի թարգմանությամբ, տեղ-տեղ փոխադրությամբ՝ առկա է Սմբատի մոտ:

Գոշ

Սմբատ

«Արդ՝ այսօրիկ են կամաւոր սպանութիւնք և նմանք սոցին, և ակամայքն և խառնքն յերկոցունց»:

«Եւ այսոնք են կամաւորք և ակամայք, և որ յերկուրին մեջ սպանութիւններն»:

(Судебник, էջ 155)

(Դատաստանագիրք, էջ 428)

Շարունակության մեջ Սմբատը փոխադրել է Գոշի ասույթները, առանց նրանից հեռանալու:

Մի այլ հատված նույն հոդվածից:

Գոշ

Սմբատ

«Իսկ եթէ ակամայ և թշնամի պատահի սպանեալն, յորոյ վերայ խնդայ, իբրև զկամաւոր դատեցի, կամ ըստ ներման՝ ընդ կիսոյ»:

Նոյնպես և թէ յոչ կամայ լինի, և շարկամ (շլինի¹), և որ խնդայ՝ նա դեռ կամաւոր է համարած, և երբ խիստ ողորմութիւն տլնեն իր՝ նա զկէսն տուի»:

(Դատաստանագիրք, էջ 429)

(Судебник, էջ 156)

Այսպես ուրեմն՝ սույն հոդվածի քննությունն էլ հավաստում է, որ Սմբատը փոխադրել-թարգմանել է Գոշի Դատաստանագիրքը:

Սմբատի գրեթե բոլոր հոդվածները (մի երկու բացառությամբ, որոնց մասին կխոսենք) կարելի է համեմատել Գոշի հետ և ցույց տալ, որ դրանք թարգմանված-փոխադրված են Գոշից: Այլ կերպ էլ չէր կարող լինել, որով-

¹ Գոշի «թշնամի պատահի» բառերի դիմաց Սմբատի հրատարակված բնագրում կա «շարկամ շլինի» բառերը, որով անիմաստ է դառնում բերված պարբերության միտքը. հավանաբար «շլինի» բառի «շ»-ն ավելորդ է: Այդ է հաստատում նաև ձեռագրերից մեկի մեջ «շարկամ շլինի» բառերի փոխարեն եղած «շարակամ» ընթերցումը:

հետև Սմբատը «փոխել» է Գոշի Դատաստանագիրքը, ինչպես ինքը խոստովանում է:

Բայց Սմբատի այդ պարզ ու մեկին խոստովանությունն էլ Ա. Գալստյանը կամենում է այլ կերպ բացատրել, իզուր ջանալով ծառայեցնել իր նպատակադրմանը:

Այժմ անդրադառնանք Գալստյանի մյուս փաստարկներին, որոնք վերացական ենթադրություններ են լուր:

Դատաստանագրքի Առաջարկություն մեջ Սմբատը գրում է.

«Առ որս ես՝ Սմբատս անարժան և մեղաւոր ծառայս Աստուծոյ, որդի Կոստանդեայ Թագաւորահաւր և եղբայր բարեպաշտ Թագաւորին հայոց Հեթմոյ, բազում աշխատանաւք աշխատեցայ ի դատաստանագիրքս ծերացեալ մտաւք, վասն զի այլակերպած էր և հեռացած ի հին հայ բառէն ի նորոյս¹ հայնց որ իսկի չէին ի հասկնալ, և ոչ յօկտել դայր: Եւ ես բազում աշխատութեամբ փոխեցի զսա ի հին և ի դժարաբառ և յանհասկընալի գրոց ի մեր հեշտալուր և ի սովորական բառս ի Թուականութեանս հայոց ԶԺԴ»:

Վերոբերյալից պարզ է, որ Սմբատը իր ձեռքի տակ ունեցել է մի Դատաստանագիրք գրաբար, հին և դժվարաբառ լեզվով, որը և «փոխել» է «ի մեր հեշտալուր և ի սովորական բառս»՝ Կիլիկիայի բարբառով:

Այսպիսի միակ դատաստանագիրքը Մխիթար Գոշինն էր՝ գրված գրաբար, այն էլ, իսկապես, բավական խրթին ոճով: «Դատաստանագիրք» ասելով, Սմբատը ուրիշ ոչ մի այլ աշխատություն նկատի ունենալ չէր կարող, որովհետև այդպիսին չկար:

Որ իրոք Գոշից առաջ հայկական օրենսգիրք չի եղել, երևում է հետևյալից: Մխիթարը 1184 թ., Դատաստանագրքի նախադրության մեջ, խոսելով իր աշխատությունը գրելու շարժառիթների մասին, գրում է. «Ի բազում ժամանակաց տարակուսեալ լինէի վասն սորին իրաց ի նախատելն զմեզ մերոց և օտարաց... Բայց զարմացեալ էի թէ ո՞րպէս յառաքելոցն և յանուանի սրբոց անփոյթ եղև այսպիսի մեծ գործ (var. յառաջնոցն հաւանց մերոց ոչ կարգեցաւ) (Դատաստանագիրք—էմ. Պ.). և ածի զմտաւ թէ եղև այս յանպարա-

¹ «Այլակերպած էր և հեռացած ի հին հայ բառէն և նորոյս» արտահայտության մասին Ղ. Հովնանյանը ասում է. «ո՛չ մենք կարող եղանք հասկնալ և ոչ այլք» (Ղ. Հովնանյան, նշվ. աշխ., էջ 36, ծանոթ): Պետք է ենթադրել, որ հիշատակարանի այս տեղը խանգարված է: Սմբատի Դատաստանագրքի երեք ձևագիր է մեզ հասել՝ Վենետիկներ, գրված 1331 թ., Սմբատի մահվանից 55 տարի հետո, ՆԱՍՈ Մատենադարանին, գրված 1618 թ. Կարմիր վանքում, Վարդան արեղայի ձեռքով և Վիեննայիներ, որ արտագրություն է Վենետիկի ձեռագրից: Վենետիկի և մեր Մատենադարանի ձեռագրերում հիշատակարանները զգալիորեն տարբերվում են: Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ դնել 1331 թ. ձեռագրի հիշատակարանի մի մասը, որ չի մտել Ա. Գալստյանի հրատարակության մեջ: «Եւ այլ շատ ի վերայ իրաւանց կու պնդէ մարգարէն: Առ որս ես Սմբատս անարժան և մեղաւոր ծառայս աստուծոյ, որդի Կոստանդեայ Թագաւորահաւր և եղբայր բարեպաշտ Թագաւորին հայոց Հեթմոյ, բազում աշխատեցայ ի սա ծերացեալ մտօք, ի հին և յանհասկանալի բառից: Եւ ես բազում աշխատութեամբ փոխեցի զսա ի մեր հեշտալուր բառս, ի Թուականութեանս հայոց ԶԺԴ (=1265) ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդեայ և ի Թագաւորութեան Հեթմոյ և որդւոյ սորա Լեոնի»: Սրա շարունակությունը՝ թե մեկ և թե մյուս ձևագրում գրչի հիշատակարանն է, որ հրատարակիչները առանց մանրամասն քննության ենթարկելու միացնում են ու վերագրում Սմբատին: 1618 թ. գրված ձեռագրի «այլակերպած էր և հեռացած ի հին հայ բառէն ի նորոյս» անհասկանալի արտահայտության փոխարեն, այս հիշատակարանում մեր կողմից ընդգծված բառերի գոյությունը ապացուցում է, որ իսկապես այդ արտահայտությունը խաթարված է:

պուժենէ ժամանակին, և կամ ի հալածանացն, և կամ զի ոչ ոք եղև խնդրող և նոքա անձամբ ոչ կամեցան առնել զարհուրեալք ի պարսաւադիտաց, և կամ զի ընդ ծառայութեամբ էին այլոց ազգաց և նոցին դատաստանաւն բաւականային. զի նոյն և այս ամենայն պատճառս գոյր ի ժամանակիս մերում»¹:

Գոչը, ուրեմն, հաղորդում է, որ մինչև իր ժամանակը, հայերը Դատաստանագիրք չեն ունեցել:

Նույնն է վկայում և Ներսէս Լամբրոնացին: Վերջինս Գրիգոր Տղայի հանձնարարութեամբ 1196 թ. հավաքել ու թարգմանել է մի շարք օրենքներ՝ Ասորա-հռոմեական կոչված Դատաստանագիրքը, «Աւրէնք յաղթող թագաւորաց քրիստոնէից Կոստանդիանոսի, Թէոդոսի և Կետնի», «Համառօտ ժողովումն օրինաց վերստին», «Աւրէնք և գիրք ի ձեռն Մովսիսի յԵլից գրոց», «Օրինագիրք մի քաղուած ի Ղևտական գրոց»: Հիշատակարանում Լամբրոնացին հաղորդում է.

«Զայս ծայրաքաղ աւրինադրութիւնքս տառապեալ եպիսկոպոսս Տարսոնի թարգմանեցի ի ծերացեալ հելլենացի մատենէ, թուին ՈԽԾ (1196)... յամս քահանայապետութեանն հայոց Գրիգորի, որ երրորդ էր նախնեաց իւրոց ի Հռոմ-կլայն, ի տասն և ութ ամի նորին հայրապետութեան խնդիր եղև առ նոյն սրբազան ի քաղաքաց և ի գաւառաց բնակչաց քաղաքական օրինացն, զի որ իսմայէլացւոցն էին իշխանք ի քաղաքս և դատաւորք զդատ Հայաստանեայց ոչ դատէին, այլ զխնդրողսն իրաւանց առ իւրեանց օրէնս առաքէին, զի այս էր ի նախազուրիս մէլիքացն հրաման առ դատաւորս քաղաքաց յիւրեանց օրինացն դատ թողուլ զնոսին: Եւ եկեալ ոսոխք յեկեղեցին հարցանէին օրէնս ի քահանայից և ի քահանայապետից, (և նոքա) ոչ ունէին զգիրս, որով ընտրեցեն զիրաւունս, զոր և այլոց ազգաց տեսանէին քրիստոնէից և մըսլիմանաց, այսինքն հռոմայեցւոց, պարսից, և այժմու իշխողացս թուրքից: Ի խնդիր եկին ապա առ հայրապետն ի Հայաստանեայց արթուն կղերիկոսք և աշխարհականք, խեթկեալք յայլոց ազգաց և նախանձեալքն զբարւոյն, և խուզեալ ընդ նա մեր յարկեղս գրոց կաթողիկոսարանին, ոչ գտաք օրէնս, բայց միայն զկանոնականս, որ ի սուրբ հարց ժողովոց էր գրեալ, և որ ի նոյն յարեցան ի նոցանէ կանոնս զգուշաւորս եկեղեցւոյ: Իսկ քաղաքի օրէնս ոչ գտաւ ի մէջ նայոց, ոչ յեկեղեցիս և ոչ առ իշխանս: Եւ կարի վշտացեալ հայրապետն խնդիր առնէր առ այլ ազգս: Եւ պատահեալ անդ ասորոց Թէոդոս անուն կիրթ իմաստութեան քահանայ, յայտնեաց տեսնես, զի գոյր առ ինքն այս համառօտ քաղաքական օրինադրութիւնս, և հրաման տուեալ ինձ տառապեալ իւր ձեռնաստեղծ որդւոյ Ներսէսի, յեղաշրջեցաւ ի հայս՝ նմին յիշատակ բարի, և զկնի եկելոցդ ուղղութիւն ընթացից: Յետ որոյ ապա և ի հելլենացւոց գրոց արարի թարգմանութիւն մովսիսական օրինացդ և Լէւոնի և Կոստանդեայ օրինացդ, ի նմանէ թարգմանեցի և զզինուորական օրէնքդ, և ընծայեցի որոց սիրենն վարիլ սովաւ...»²:

Այն կարծիքն է հայտնվել, որ Դատաստանագիրք ասելով Սմբատը կարող է նկատի ունենալ հայոց Կանոնագիրքը: Այս մեկնաբանությունը մերժելի է հետևյալ պատճառով. Սմբատը, որ զբաղվում էր օրենսդրությամբ, շատ լավ էր տարբերում դատաստանագիրքը կանոնագրերից, «դատաստանը»,

¹ Մ խ. Գ ո շ, Դատաստանագիրք, Նախադրութիւն, էջ 16 (մեր կարծիքով հեղինակի գրչի տակից դուրս եկած պետք է համարել ընդգծված այլընթերցումը):

² Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանը ձեռագրաց, Ա. Անթիլիաս, 1951, էջ 599—601:

իրավունքը «կանոն»-ից: Նրա Դատաստանագրքի ՃՂ հոդվածը, որ Մխիթարի Դատաստանագրքի Ծ, ԾԱ, ԿԷ, ՃԱ հոդվածների և Նախադրութեան մի հատվածի վերաշարադրությունն է, այդ երկուսի տարբերությանն էլ նվիրված է:

Քաղենք այդ հոդվածի առաջին մասը.

«Կանոնք և դատարանք այսով բաժնին յիրացմէ որ կանոնքն բերդ է, և երբ մեղանշական իր բերնովն ասէ զիր մեղանքն՝ նա ապաշխարութեամբ քաւել տան, և զէդ ի բերդ մտաւ՝ նա փրկեցաւ ի մահվանէ: Բայց դատաստանն բնաւ չունի քաւութիւն և ոչ խղճալ մեղանշականին» (էջ 161):

Մի հատված ևս.

«Ամ թէ զղջայ ու յեկեղեցին դիմէ և ի կանոնքն՝ նա տան անուշութեամբ դարձնել զզրկանքն ու քաւել զմեղանքն: Ապա թէ ոչ՝ ի դատաստանն ընկնի՝ նա տա իրաւունքն դարձնել զուժն և ըմպել զքաժակն, զոր ինքն ընկերին խմցոյց»:

Այսպիսով՝ Սմբատը (հետեւելով Գոշին) խստորեն սահմանադատում է իրավունքը, դատաստանը կանոնից՝ առաջինը վերապահելով աշխարհիկ իշխանությանը, երկրորդը՝ եկեղեցուն, նշելով երկուսի իրավասության սահմանները:

Մեկը, որ առանձին ու հատկապես խոսում է «Վասն դատաստանաց և կանոնաց», խստորեն սահմանադատելով դրանք, կարող էր խառնել Դատաստանագիրքն ու Կանոնգիրքը, Կանոնգիրքը կոչել Դատաստանագիրք:

Ուստի՝ անհիմն է այն ենթադրությունը, թե Դատաստանագիրքը ասելով Սմբատը նկատի ունի Կանոնգիրքը:

Սմբատը գրում է, թե «ես բաղում աշխատութեամբ փոխեցի» Դատաստանագիրքը «ի մեր հեշտալուր և ի սովորական բառս»: Հայտնի է, որ «փոխել» նշանակել է «թարգմանել, փոխադրել» (Մալխասյան, Բացատրական բառարան, հտ. IV, էջ 511):

Աշոտ Գալստյանը այս բառին ճշնում է նոր ու տարօրինակ բացատրություն տալ: Նրա կարծիքով «փոխեցի» բառը նշանակում է «կազմեցի», «հորինեցի» կամ «գրեցի»: Փորձենք այս բառերից մեկն ու մեկը տեղադրել Սմբատի տեքստում, և անհեթեթությունը անմիջապես երևան կգա. Սմբատը ասում է՝ ես բաղում աշխատությամբ Դատաստանագիրքը հին ու դժվարհասկանալի լեզվից թարգմանեցի, փոխադրեցի մեր հեշտալուր ու սովորական լեզվով. եթե թարգմանեցի կամ փոխադրեցի բառերի տեղ ղնենք, ասենք, հորինեցի բառը՝ ի՞նչ կստացվի — կարելի՞ է մի բան մի լեզվից մի այլ լեզվի հորինել կամ կազմել:

Ուրեմն՝ անիմաստ է «փոխեցի» բառը այլ կերպ հասկանալ, քան «թարգմանել, փոխադրել», ինչպես բացատրված է մեր բառարաններում և ինչպես պահանջում է հասկանալ Սմբատի տեքստը:

Եվ վերջապես՝ Ա. Գալստյանը, որ իր դրքի առաջաբանում և ամփոփման մեջ ջանում է «փոխեցի» բառը բացատրել որպես «կազմեցի», «հորինեցի», «գրեցի», ինչո՞ւ ուռեւերեն թարգմանության մեջ չի դրել այդ բառերից որևէ մեկը, այլ թարգմանել է «переложить» («թարգմանել, փոխադրել») բառով:

Ուրեմն՝ Սմբատին պետք է հասկանալ այնպես, ինչպես ինքը շատ պարզ ասում է. նա փոխել — թարգմանել — փոխադրել է Դատաստանագիրքը (և ո՛չ Կանոնգիրքը) դրաբարից կիլիկյան բարբառի:

Մի այլ փաստարկ էլ է բերում Ա. Գալստյանը իր կարծիքը հաստատելու համար. «Սմբատն իր «Դատաստանագրքի» առանձին հոդվածների կապակցությամբ, — գրում է նա, — հիշատակում է մի շարք աղբյուրներ ու հեղինակներ, բայց դրանց շարքին ոչ մի տեղ չի հիշում Մխիթար Գոշի անունը, կամ նրա «Դատաստանագիրք»-ը» (Ամփոփում, էջ 198):

Այսպիսի հարցադրումը առկա հանգամանքներում ինքնըստինքյան անիմաստ է և, թերևս, իմաստ ունենար այն դեպքում, եթե Սմբատը ինքնուրույն օրենսգիրք գրեր, օգտագործելով բազմաթիվ աղբյուրներ: Բայց եթե նա թարգմանում-փոխադրում է Գոշին ու նրա աղբյուրները, ինչպե՞ս կարող էր նշե՞լ Գոշին իբրև իր աղբյուրներից մեկը:

Ընդհակառակը՝ հենց այն հանգամանքը, որ Սմբատը իբրև աղբյուրներից մեկը չի հիշում Գոշին, ցույց է տալիս, որ Գոշը ոչ թե նրա աղբյուրներից մեկն է, այլ այն բնագիրը, որից ինքը կատարել է թարգմանություն-փոխադրությունը: Տեղն ու տեղը նկատենք, որ Գոշը նշված է Սմբատի մոտ, բայց նա հանդես է գալիս առաջին դեմքով: Սակայն այդ մասին քիչ հետո՝

Սմբատը հոդվածներում մի քանի տեղ ասում է՝ «ես գրեցի», «այսքանը կարողացա գրել համառոտ», «այս բոլորը եթե գրեի՝ շատ կլիներ», «Այս կտոնը փնտրեցի Սահակի մոտ և գտա» (քաղում ենք Ա. Գալստյանից, էջ 198):

Ա. Գալստյանը եզրակացնում է, թե Սմբատը «հավաքել է զանազան օրենքներ, հալ եկեղեցական կանոններ, զանազան կանոնագրքեր, հատկապես սովորույթի իրավունքից և կազմել է «Դատաստանագիրքը» (էջ 198):

Տեսնենք, թե ինչ են դրանք ու ինչ կապակցությամբ են ասված: Նախ նշենք, որ Գալստյանի բոլոր օրինակներում Սահակն ու իր կանոններն են հիշվում, միայն Սահակի կանոնների մասին խոսելիս է Սմբատը առաջին դեմքով հանդես գալիս:

Եվ ահա թե բանն ինչումն է:

Երկու դատաստանագրքերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Սմբատի մոտ եղած բոլոր հոդվածները, բացի մի քանիսից, կան Գոշի մոտ: Սմբատի մոտ ավելի եղած հոդվածներից 4-ը քաղված են Սահակի կանոններից: Պարզվում է, որ Սմբատը Սահակի կանոններին դիմել է Մխիթարի Ճ՝ «Յաղագս դատաստանաց վանաց ժողովրդեան և եկեղեցեաց» (1 մաս) հոդվածի առիթով: Նախ բերենք Մխիթարի այդ հոդվածը և նրա՝ Սմբատի թարգմանությունը.

Գոշ

Յաղագս դատաստանաց վանաց ժողովրդեան
և եկեղեցեաց

«Կա՛մ եղև ինձ և յաղագս այսոցիկ սակաւ ինչ գրել, զի ոչ փոքր ինչ հակառակութիւն ի մեր իսկ լինի յաշխարհս յաղագս այսոցիկ աշխարհական քահանայից և վանաց: Սակայն ընդ միտ ածի և յաղագս կանոնաց մեծին Սահակայ՝ թէ որքան զեղեցիկ և ըստ կարգի բաժանէ զվանաց և զեկեղեցոյ որ յաշխարհի զհասս և զտօնս, և այժմ շփոթեալ և ազականեալ այն ամենայն: Վասն այսորիկ լոնցաք յայսոցիկ դատաստանաց:

Սմբատ

Վասն վանական արեղայից

Հարկ է՝ փոքր ի շատէ յաղագս վանականաց գրել, և զայս արժան է գլխակար սահմանն ի սրբոյն Սահակայ գրեանացն ուսանելու Բայց վայ՝ որ զայն լուծել են վասն նախանձու շարութեան, և ի մեծ ատելութիւն մտել առ իրար արեղայքն և աշխարհի էրեցնին. և վասն այնոր շլացուցանել զդատաստանաց:

զի քէ ի սրբոյն ոչ պատկանեն ի բանից, զիա՞րդ և ի մեռոյս:

Եւ թէ վասն սորին դատաստանի կամի որ զի ուղղիցէ, այնորքիւք արժան է վարիլ և ոչ այլազգ, զի թէ և կայր կարծիս՝ այժմու գրեցելովքս դատել Ո՛ջ էր ի Գէ՞՞ Մ Ե Զ 3ԱՆԴԴ-ՆԻՆ, թո՛ղ թէ բնաւին ոչ է կարծիս: Ըստ այսմ կարծեմ և յամենայն ի մեր աշխատութիւնսս:

(Դատաստանագիրք, էջ 204—205)

տանս. զի երբ ի սրբոյն ի սանմանէ չե՞ ի պատկանիլ՝ եւ ի մեռոյս ո՞րպէս:

Ամա ով ուզէ որ ուսնի՝ նա թող անդի ուսնի. Զի Մ Ե Ն Ք 3 Ա 3 Ս ԿԱՆՈՆՍ ԶԶԱ-ՄԱՐԶԱԿԵՅԱՔ ԱՅԼ ԻՆԶ ԳՐԵԼ:

(Судебник, էջ 36):

Սմբատի այս հոգւածի Գոշից փոխադրութիւն լինելը՝ ակնառու է: Միաժամանակ ընդգծւած մասերից պարզ է, որ այս հոգւածում Սմբատի մոտ եղած «մերոյս» (=մեր) և «մենք» դերանունների տակ, որ Մխիթարի հոգւածի «մերոց» և «մեզ» բառերի թարգմանութիւնն են, Մխիթար Գոշն է հանդես գալիս: Որ այդ այդպես է, երևում է և հետևյալից:

Սմբատից քաղւած վերորերյալ հատւածը վերջանում է «զի մենք յայս կանոնս չհամարձակեցաք այլ ինչ գրել» բառերով. եթե դրանք Սմբատի կողմից ասւած լինեին, պետք է որ այդտեղ էլ վերջանար հոգւածը: Սակայն Սմբատը Գոշի այս հոգւածով չի բավարարւում և «այլ ինչ» գրում է: Ահա հոգւածի շարունակութիւնը.

«Բայց ինձ Սմբատայ՝ ծառայիս Քրիստոսի՝ յոյժ հարկ եղև յայս տեղիս գտնուլ զսրբոյն Սահակայ նախնոյն մերոյ գրեալ սահմանն, և անտի ճշմարտեցի զուղղութիւն սահմանիս. և դայս ամտի գրեցաք համառաւտ»:

Ապա հետևում է երկար հոգւածը քաղւած Սահակի կանոններից: Ուրեմն՝ Սմբատը թարգմանում է Գոշի կանոնը, բայց չի բավարարւում նրանով, որովհետև Գոշը չի համարձակւել Սահակից ավելի բան ասել, և դիմում է բուն Սահակին: Այն, ինչ որ մենք ասում ենք՝ ուղղակի ասում է հենց ինքը՝ Սմբատը:

Այսպես ուրեմն՝ այս հոգւածը ցույց է տալիս, որ Սմբատը հենց որ շիղւում է Գոշից՝ այդ մասին տեղյակ է պահում ընթերցողին, մյուս կողմից՝ Սմբատի թարգմանութեան մեջ պահպանւած են Գոշի մե՛նք, մեզ՝ հենց իրեն՝ Գոշին նշող դերանունները: Ուստի՝ չի կարելի ասել, թե Սմբատը չի նշում Գոշին ու զարմանալ. Սմբատը իր թարգմանութեան մեջ Գոշին թողել է որպէս հեղինակ, առաջին դեմքով:

Ինչպես ասացինք՝ Սմբատը թարգմանում է Գոշի «Յաղագս դատաստանաց վանաց ժողովրդեան և եկեղեցեաց» վերնագրով հոգւածը և չի բավարարւում: Այս առիթով նա դիմում է Սահակին և նրա կանոնների հիման վրա գրում 4 հոգւած նույն նյութին վերաբերող (տես ԼԳ, ԼԴ, ԼԵ, ԼԶ հոգւածները)¹: Հե-

¹ Ուշադրութեան արժանի է այն պարագան, որ այս մասում համընկնում է Գոշի և Սմբատի հոգւածների հերթականութիւնը, եթե չհաշվենք Սմբատի մոտ Սահակից քաղւած միջարկյալ հոգւածները.

Սմբատ

Գոշ, 1

(30) Լ

(97) ՂԷ

(31) ԼԱ

(98) ՂԸ

(32) ԼԲ

(99) ՂԹ

(33) ԼԴ

(100) Ծ և Սահակի կանոններից

(34) ԼԴ

— Սահակի կանոններից

տաքորքիր է, որ հենց այս հոգվածներում է, որոնք ինքնագիր են և ոչ թարգմանություն Գոշից, որ Սմբատը առիթ բաց չի թողնում նշելու իր աղբյուրը:

Այսպիսով՝ Սմբատը Դատաստանագրքի մեջ նշում է միայն մեկ աղբյուր, որից ինքը օգտվել է 4 հոգվածի համար. ուրիշ ոչ մի աղբյուր նա չի նշում, որովհետև փոխադրում է Գոշին, և եթե բնագրում Գոշը իր անձի մասին է խոսում՝ ես, մենք, մեզ, և այլն դերանուններով՝ նույնը պահում է և Սմբատը, այսինքն պահպանում է Գոշի հեղինակությունը:

Դատաստանագրքերի բնագրերի մեր քննարկումը վերջացնենք մի երկու այլ դիտողությամբ:

Երբ ուշիմ համեմատությամբ քննության ենք ենթարկում երկու դատաստանագրքերը, մեզ համար պարզվում է, որ Սմբատը «իրավունք», «օրենք» ասելով երբեմն հասկանում է ու նկատի ունի Գոշի Դատաստանագիրքը:

Մխիթարի Դատաստանագրքի ՄԱ հոգվածը, որի մասին առիթ ունեցանք խոսելու, հետևյալն է.

«Եւ որ հարկանէ զանասուն, անձն բնդ անձին տուգանեսցի: Ըստ իւր լայտնի տեսութեանդ և ի մեզ կացուցէ դատաստանդ աստուածային: Սակայն դատաստան կոչի՝ իբր զի քննիցի մախանօք հարեալն և պատահամար և այլն այսպիսի» (Դատաստանագիրք, էջ 361—62):

Այս հոգվածը նկատի ունենալով, Սմբատը գրում է. «Զի հայնց կու հրամայէ իրաւունքս, որ թէ ոք քշտէ անասնոյ նա իմանան ըղորդ զգարկելոյն պատճառն. և թէ ի վերայ սրտի լինի և կամ վասն ռիսակալութեան...» և այլն (Судебник, էջ 162): Գոշի հոգվածի առաջին տողը բառացի քաղված է Մովսիսական օրենքներից (Ղևտականք, ԻԴ, 18), իսկ մյուս մասը օրենսգրքի հեղինակի բացատրությունն է, որտեղ ասվում է, որ դատաստանը պետք է քննի ու պարզի, թե հարվածելը ռիսակալությամբ է եղել թե պատահամար և այլն: Մխիթարի հենց այս պահանջի առիթով է Սմբատը ասում՝ «զի հայնց կու հրամայէ իրաւունքս»:

Մխիթարի II մասի Թ — «Յաղագս դատաստանաց գինարբուաց և նոցունց վնասուց» հոգվածում պահանջվում է դատել և՛ արբեցողության, և՛ այն վնասի համար, որ հասցնում են հարբածները:

Սմբատի ՃԿԱ՝ «Յաղագս որ հարբենան և խալաբայ ու վնաս այնեն» հոգվածում, որ Գոշի նշված հոգվածի փոխադրությունն է, կարդում ենք. «Կու հրամայէ արէնքս, որ զայն ցեղն երկու ազգ պիտի դատել՝ մէկ վասն արբեցողութեան, որ ինքն մարդ էր ու հանձանք խմեց՝ որ խումրեցաւ տայ ու զայն վնասն արար. և երկու հետ, վասն վնասուն զոր գործեց» և այլն:

Այստեղ «կու հրամայէ արէնքս» բառերը զարձալ ասվում են Մխիթարի հոգվածում պահանջվածի կապակցությամբ: Կարելի է շատ օրինակներ բե-

(35) ԼԵ

(36) ԼԶ

(37) ԼԷ

(38) ԼԸ

(39) ԼԹ

(40) Խ

(41) ԽԱ

(42) ԽԲ

(43) ԽԳ

— Սահակի կանոններից

— Սահակի կանոններից

(101) ՃԱ

(102) ՃԲ

(103) ՃԳ

(104) ՃԴ

(105) ՃԵ

(106) ՃԶ

(107) ՃԷ

րել, բայց բավականանանք այսքանով: Ուրեմն՝ Սմբատը Գոշի Դատաստանագրքի հետ վարվում է որպես օրենսգրքի, գործող պաշտոնական իրավական ուժ ունեցող Դատաստանագրքի:

Երկու դատաստանագրքերի առնչակցությունը ցույց տալու նպատակով կատարված մեր հետազոտությունը, այսպիսով, պարզում է, որ Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը եղել է գործող օրենսգիրք, պաշտոնական գործածություն ունեցել Սմբատի ժամանակ:

Այն հանգամանքը, որ բնագրական այսպիսի համեմատություններ էր պետք կատարել, ջանքեր էր պետք գործադրել բացահայտելու երկու դատաստանագրքերի առնչակցությունը, ինքնըստինքյան խոսում է այն մասին, որ Սմբատը ուղղակի չի թարգմանել-փոխադրել Մխիթարի Դատաստանագիրքը, որ նրանց մեջ կան շատ մեծ, երբեմն նաև որակային տարբերություններ:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ այդ տարբերությունների առկայությունը նկատել ու ցույց են տվել բոլոր այն գիտնականները, որոնք խոսել են Սմբատի Դատաստանագրքի մասին, վերջինս համարելով հայ դպրության մեծարժեք հուշարձան, «մի ի պատուական գոհարաց... բովանդակ հայ գրականության», ինչպես արտահայտվում է Հովնանյանը:

Բանասիրության մեջ, հակառակ Ա. Գալստյանի պնդմանը, ոչ ոք չի զբաղվել երկու դատաստանագրքերի նմանության հարցով, ընդհակառակը՝ անվիճելի համարելով նրանց կապը, բանասերները հատկապես ուսումնասիրել են նրանց տարբերությունները: Ա. Գալստյանը հայտարարում է, թե Հովնանյանը և Կարստը պնդում են, որ իբր թե Սմբատը Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի սոսկ թարգմանիչն է և ապացույցներ են բերում իրենց կարծիքը հաստատելու համար: Հովնանյանի մոտ, օրինակ, ոչ այդպիսի պնդում ենք գտնում, ոչ էլ որե՛ն տեղ, որե՛ն ապացույց դրա համար:

«Գրությանս մասին,— գրում է Հովնանյանը,— Սմբատա ի կիր արկած վոխեցի (թարգմանեցի) բացատրությունն՝ ընդարձակագույն ևս մտքով առնու է քան զթարգմանիչ քառն՝ զոր գործածէ իւր անձին վրա...»²: Սմբատի Դատաստանագիրքը համարելով նոր խմբագրություն (էջ 185, 227), Հովնանյանը մի քանի տասնյակ հոդվածներ համեմատում է Գոշի համապատասխան հոդվածների հետ՝ ցույց տալով նրանց տարբերությունները, սրանք ենթարկելով հինգ խմբավորման: Նույն կարծիքի են և մյուս բանասերները՝ շատ քիչ տարբերությամբ:

Սմբատի Դատաստանագիրքը Գոշի Դատաստանագրքի թարգմանությունը չէ ժամանակակից իմաստով. Սմբատը փոխադրել-վերաշարադրել է այն՝ հարմարեցնելով Կիլիկյան հայ պետականության ու զգալի չափով տարբեր սոցիալական միջավայրի պահանջներին: Այդ պատճառով էլ երկու դատաստանագրքերի միջև չէին կարող չլինել տարբերություններ:

Այդ տարբերությունները վերաբերում են Դատաստանագրքի տարբեր ապեկտներին և կարևոր են հատկապես իրավաբանական-օրենսդրական տեսակետից. այս վերջին առումով, մանավանդ, դրանք հաճախ որակային բնույթ

¹ Судебник, էջ XIX:

² Ղ. Հովնանյան, նշված աշխատ., էջ 203:

ունեն: Սմբատը, ինչպես տեսանք, ավելացնում է նոր հոդվածներ, շատ հաճախ առաջադրում է նոր լուծումներ՝ տարբեր հասարակական-քաղաքական պայմանների ու հարաբերությունների թելադրանքով, տալիս է նոր իրավաբանական նորմեր և այլն: Այս բոլորը Սմբատի Դատաստանագիրքը դարձնում են ինքնուրույն արժեք ներկայացնող հուշարձան:

Մեր նպատակից դուրս համարելով, ինչպես սկզբում էլ ասացինք, երկու դատաստանագրքերի էությունների մասին խոսելը, նշենք, որ դրանք շատ դեպքերում սկզբունքային ու արմատական են, ուստի և արժանի հատուկ մենագրական հետազոտության: Միայն դրանց բացահայտման ու վերլուծության միջոցով, որ մի շատ շնորհակալ աշխատանք կլինի, կարելի է ցույց տալ Սմբատի Դատաստանագրքի իրական արժեքը, նրա տեղն ու դերը հայ իրավաբանական գրականության, և առհասարակ հայ դպրության պատմության մեջ. իսկ այդ տեղն ու դերը շատ մեծ է:

Միաժամանակ դա կնշանակե՛ր բացահայտել հայ իրավունքի կրած փոփոխությունը Գոշից մինչև Սմբատ ընկած ժամանակամիջոցում և բուն Հայաստանից նկատելիորեն տարբեր Կիլիկյան միջավայրում:

Սմբատի և Գոշի դատաստանագրքերի առնչակցության ծխտումը բխում է ուսումնասիրվող հեղինակին բարձրացնելու ու մեծացնելու անիմաստ միտումից, միտում, որ իրեն երբեմն զգալ է տալիս հատկապես վերջին շրջանում և խանգարում է հին դպրության պատմության որոշ հարցերի գիտական լուծմանը:

ЭМ. ПИВАЗЯН

О СООТНОШЕНИИ СУДЕБНИКОВ МХИТАРА ГОША И СМБАТА СПАРАПЕТА

Резюме

Статья посвящена вопросу о соотношении и связи двух важнейших памятников армянского права — Судебников Мхитара Гоша (конец XII в.) и Смбата Спарапета (60-е гг. XIII в.).

Влияние Судебника Мхитара Гоша на Смбата Спарапета подтверждено исследованиями ряда филологов и историков права (Г. Алишан, В. Бастамян, Г. Овнанян, И. Карст, Х. Самуэлян и др.) Однако в Предисловии вышедшего недавно русского издания Судебника Смбата Спарапета выражена точка зрения, согласно которой Смбат при составлении своего Судебника не использовал Гоша и не был знаком с его трудом.

Автор статьи оспаривает это мнение и, восстанавливая прежнюю точку зрения, путем сличения текста обоих Судебников пытается доказать, что Судебник Смбата Спарапета является переводом Судебника Мхитара Гоша с древнеармянского на киликийский диалект армянского языка. Одновременно автор говорит о том, что Смбат не просто перевел Судебник Мхитара, а переложил его, приспособив к социально-экономическим отношениям Киликийского армянского государства.